

סדר אל תוּחִיד

גלגול מאוחר של מנהג ארץ ישראלי קדום

עזרא פליישר

א. מבוא

מבין ההפתעות הרבות שעלו על שולחנם של חוקרים בזכות ממצאי הגניזה, מופלאות במיוחד הן אלו הנוגעות בעולמה של התפילה הקדומה, נוסחיה ומנהגותיה. מבין אלו משונה במיוחד היא זו הנוגעת לדרך שבה חגגו בני ארץ ישראל בבתי הכנסיות שלהם את ראש חודש ניסן. על שיטתה המיוחדת של קהילת השאמיים שבפוסטאט בציון המועד הזה הערתי לראשונה לפני למעלה משלושים שנה¹ על פי קובץ תפילות ארץ ישראלי גדול, ששימש – כפי שהוכח לימים – את הקהל הזה בראשית המאה ה"ג.² הדברים שכתבתי אז על פי ממצא זה זכו להערות מחכימות מידי הר"ן וידר נ", מי שחוברת זו של "פעמים" מוקדשת לציון הופעתם המקובצת של רוב מחקריו בתחום התפילה.³ מאז שבתי לדון בנושא בכמה מאמרים נוספים; אלה הוסיפו על הנאמר בעניין זה פרטים רבים, ופרשו למנהג יריעה של עומק ושל רחבות שלא שיערנו את היקפה על פי הממצא הראשון.⁴ המקורות החדשים המחישו את קדמותה של השיטה והוכיחו שהמנהג אכן מנהג ארץ ישראלי עתיק ונפוץ היה. כתבי יד לא מעטים, מקצתם קדומים בעצמם ומקצתם משופעים בקטעי דברים עתיקים, העידו על קיומו במפורש או בעקיפין, ועיון דק מצא נרמז גם בפסיקות.⁵

הנחה מובנת מאלה היתה שהמנהג עבר ובטל מן העולם, יחד עם אין ספור שיטות מוזרות ויוצאות דופן שזכרן הגיע אלינו מן הגניזה בלבד. לא שיערנו כלל שזכר למנהג נשתמר עד קרוב לימינו ממש, במקום שממנו תועד לראשונה, במצרים, ושעל כתיב

1 פליישר, ראש.

2 במאמר הנזכר, עיקרי הדברים מיוסדים על כ"י קיימברידג' TS H 12/11(a), שדפיו נשרו מקורקס גדול שהיה לפי הנראה "מחזור" קהל בני ארץ ישראל ("כנסת השאמיים") שבפוסטאט בימי רבנו אברהם בן הרמב"ם. על כתב יד חשוב זה ראה פליישר, תפילה, לפי המפתח, ושם צילום פקסימילי של דפי המקור הזה, מעמ' 321 ואילך. ספר תפילות זה, המתעד בפרוטרוט את מנהג בית הכנסת הנזכר בראשית המאה ה"ג, הותקן והועתק בידי ר' ידותון הלוי החבר, החזן האחרון של העדה – ראה על כך פליישר, לסדרי, עמ' רמד ואילך. על מה שנאמר שם על ר' ידותון, פייטן (בינוני) בזכות עצמו, יש להוסיף שהוא האיש שחיבר (והעתיק) את הקינות על מות ר' יהונתן מלוניל, שנתפרסמו אצל אסף, קינות, עמ' 164–166.

3 וידר, למאמר.

4 פליישר, חקרי, עמ' 29–33; הנ"ל, חדשות; פליישר, עוד לעניין.

5 ראה על כך פליישר, עוד לעניין, עמ' 63 ואילך.

היד הקדומים המספרים על טיבו עלינו להוסיף גם מקורות שבדפוס. מפי הר"ן וידר למדנו שדברים המתקבעים בסדרי תפילותינו אין גבול לעוצמת חיותם ואין קץ לאריכות ימיהם: הם משתנים לעתים קרובות, אבל נדיר הוא שייעלמו כליל. גם אם הם מתכסים לכאורה מן העין – מבט חד ימצא להם שייר וזכר, ולו בהחבא, ולו בפנים אחרות, גם לאחר עידן ועידנים. הדברים דלהלן מאשרים כלל זה בהבלטה מפתיעה. הם נכתבים לרגל חג הופעתם של שני כרכי מחקרי התפילה של הר"ן וידר, לכבודו.

ב. "ראש החודש הגדול" בקובץ התפילות של פוסטאט

במקור הראשון שנידון בהקשר הזה, כ"י TS H 12/11(a), צוין ראש חודש ניסן כמין חג (בועיר אנפין). בקובץ התפילה הגדול שדפי הממצא הוא היו חלק ממנו, הוקדש לו מדור מיוחד, משל כאילו הוא שבת מצוינת או יום טוב. הכותרת שבראש המדור הזה אף נוקבת בשם (הערבי) המיוחד שהוענק למועד הזה: "ראס אלהאל אלכביר", כלומר ראש החודש הגדול.⁶ לפי המתואר במדור הזה נהוג היה בכנסת השאמיים של פוסטאט לפתוח את תפילת ערבית של ליל ראש חודש ניסן במזמור מיוחד, כמנהגם של בני ארץ ישראל בשבתות ובימים טובים:⁷ המזמור שיוחד למעמד הזה היה תהלים צ"ז ("י"י מלך תגל הארץ ישמחו איים רבים").⁸ את הברכות שמסביב לקריאת שמע אמרו כאן בלשון פיוט, כפי שנהגו בשבתות מצוינות ובחגים.⁹ אבל עיקר ציונו של היום בא בסוף התפילה, אחרי העמידה. כאן נרשם בקובץ סדר מקיף של "קידוש", שנאמר מפי שליח ציבור מעל ה"אנבול", כלומר בימת בית הכנסת, לכבוד המאורע. הקידוש נאמר גם במקרה שראש חודש ניסן חל ביום חול.¹⁰ על פי הנחיות המעתיק, הוא היה אמור לשלב בתוכו קידוש תקני של שבת בליל שבת, או, לחלופין, הבדלה תקנית בליל ראשון. מה שנקרא בכתב היד "קידוש" היה סדר אמירות מקיף מאוד, ואין הוא בידינו בשלמותו. הוא נתחלק לשני חלקים. בחלקו הראשון נכללו פיוטים מסוגים שונים וקטעי מקרא מענייני היום. חלק זה היה מנומר בהרכבו, וחומר קדום מאוד ומאוחר מאוד שימש בו בערבוביה: ליד פיוטים עבריים מן הסוג הרגיל באו כאן קטעים ארוכים, פיוטים וליטניות, בארמית ארכאית. דרפרצופיות לשונית אפיינה גם את קטעי המקרא שנכללו בחטיבה: הם הובאו הנה על תרגומם הארמי (על פי אונקלוס), ולעיתים – בנוסחם הארמי בלבד. בין הקטעים

6 פליישר, ראש, עמ' 268.

7 על מנהג זה ועל אופני מימושו ראה בפרוטרוט פליישר, תפילה, עמ' 161 ואילך.

8 פליישר, תפילה, עמ' 167 הערה 30.

9 על טיב פיוט המעריב הזה ראה פליישר, חדשות, עמ' קכה ואילך.

10 נוסח הקידוש עצמו לקוי; הוא עומד לפנינו בשלושה כתבי יד, שלושתם מן הטומס הגדול של "מחזור" פוסטאט, השני והשלישי מהם רצופים – ראה: פליישר, ראש, עמ' 271 ואילך; פליישר, חדשות, עמ' קיד ואילך. בכתב יד TS H 12/11(a) כתוב בראש החטיבה הזאת "תרתוב אלכידוש", כלומר: סדר הקידוש.

השונים נעו פסקאות ביניים קבועות, שנותרו כאן כנראה מימים קדומים ונתלשו מהקשרן המקורי.¹¹

הרכב חלק זה ב"קידוש" לא היה קבוע; בתי כנסיות הרחיבו וקיצרו אותו כרצונם ושינו באופן חופשי את האמירות שכללו בו. אבל על פי כל מה שראינו מזה עד כה ניתן לומר שהוא התייחד בשלושה דברים: בתערובת של קטעי שירה וקטעי מקרא, בתערובת של עברית וארמית, ובאופי עממי בולט. האופי הדורלשוני המפתיע של החלק הזה היה כנראה פועל יוצא של אופיו העממי. ניכר שמסורת היתה שחלק זה של הטקס נועד לגרום נחת רוח לפשוטים שבקהל ומפני זה מותר היה לייחד בו מקום לקטעים הכתובים בלשון ה"המון", כלומר בארמית, ואף ראוי היה שלא לדבוק באלה – אך גם בחומר הפייטני העברי – באמות המידה הגבוהות של התפילה המפויטת. אכן, אחדים מן הקטעים המופיעים כאן, ובמיוחד הקטעים הארמיים, בולטים בתוכנם המושך את הלב: באופן קבוע מופיעים כאן פיוטים המציירים את חודשי השנה מתחרים, בהתווכחות מבודחת, על הזכות שישאל ייגאלו בהם, ומתפארים בניסים שנעשו בהם או בחגים וזמנים החלים בהם. משלוש הבחינות הללו החטיבה חריגה בעולמה של התפילה הקדומה; ספק אם יש עוד, במעמדים ליטורגיים תקינים (מדובר בתפילת ערבית של ליל ראש חודש!) מערכות כיוצא בה. התפילה המפויטת היתה אריסטוקרטית בעיקרה: היא נתנה דעתה אך מעט לטעם דלת העם, ומערבוב לשונות היא סלדה באופן עקיב.¹²

לקידוש עצמו יוחד החלק השני של המעמד. אמנם חלק זה של המקור לא הגיע לידינו בשלמותו, אבל גם מן המעט המתועד ממנו ברור שהוא עוצב, בהיקף מורחב במידת מה, על פי מעמד "קידוש הירחים" שנערך בימי קדם בארץ ישראל בראשי כל החודשים. על טקסים אלה שמענו לראשונה, גם כן על פי חומר פייטני שעלה מן הגניזה, לפני כשבעים שנה.¹³ הם קוימו במקורם בבית הוועד, כלומר במושב ישיבת ארץ ישראל, ושימשו מדי חודש מסגרת להכרזה הרשמית, מטעם בית הדין, על מועד תחילתם של חודשים. מעמד זה עצמו מתואר בקיצור כבר במשנה (ראש השנה ב, ז) ועיקרו היה בהכרזת ראש בית דין על קידוש החודש: "ראש ב"ד אומר מקודש, וכל העם עונין אחריו מקודש מקודש". גם במאות שלאחר מיכן נערך הטקס במעמד ראש ישיבת ארץ ישראל וחכמי הישיבה, ובפומבי גדול. ליד חשיבותו לגופו, הוא נועד גם להבליט את זכותם הבלעדית של חכמי ארץ ישראל לקבוע את סדרי הלוח על פי דעתם וחישוביהם. במעמד הזה, שנתגון עם הזמן בתכנון, נאמרו פיוטים שדיברו בשבח החודשים כולם או בשבח

11 ניתוח מפורט של מערכת האמירות שנכללו ב"קידוש" ודברים על מעמד הארמית בהקשר הזה ראה בעיקר פליישר, עוד לעניין, עמ' 50 ואילך.

12 הדברים מכוונים כמובן לחלקים הליטורגיים של התפילות בימי קדם. לארמית הוקצה מקום נכבד בקריאת התורה ובדרשה, אבל חטיבות אלו שייכות למרכיבים הדידקטיים של מעמדי התפילה. מקום מסוים ניתן לארמית בסדרי הסליחות של ימות הצום והתשובה, מפני מעמדם העממי של אלה, אבל במערכות הפיוט לשבתות ולחגים כמעט שלא ניתן לה דריסת רגל. הסוגיה ראוייה לעיון מיוחד שאין כאן מקומו.

13 ראה: מרמרשטיין, קידוש; הנ"ל, נספחים.

החודש שעל קידושו הוכרז, וציינו במקרים אלה גם את זמני התעניות שצפויות היו לחול בו. קטעי שירה שנועדו ל"קלס" באופן זה את החודשים נקראים בכתבי היד הקדומים "קידושי ירחים", ובגניזה שרדו כמה וכמה מהם, מקצתם בודדים, שראויים היו להיאמר בכל חודש, ומקצתם במערכות של י"ב או י"ג פיוטים, פיוט מיוחד לכל חודש וחודש.¹⁴ סדרה אחת של קידושים כאלה מיוחסת לר' פינחס (הכהן בירבי יעקב, איש כפרא הסמוכה לטבריה), מפייטני ארץ ישראל הקלסיים, שפעל במחצית השנייה של המאה השמינית, ויש בידינו קטעים מסדרה כזאת הנראית אף קודמת לימיו.¹⁵ על ה"קידושים" הללו הוסיפו במעמד ההכרזה אמירות שונות של איחולים וברכות, ולבסוף תקעו בשופרות ובירכו את החודש שיהא בואו בסימן טוב. הטקס, שנועד תחילה להתקיים רק בבית הוועד, פשט בצורות שונות גם לגבולין, וכבר במסכת סופרים הוא מתואר, אמנם בפיסקה סתומה למדי, כתוספת לברכת המזון שלאחר סעודת ראש חודש. על פי קצת מקורות נראה שהפיוטים נאמרו גם כמעין קידוש לפני סעודת היום, ויש בידינו מקורות המתעדים את אמירתם אחרי תפילת ערבית של ליל ראש חודש.¹⁶

המתואר במה ששרד מקובץ התפילות של בני ארץ ישראל בפוסטאט הוא, כאמור, בבואה של המעמד הזה. החלק הנוגע לענייננו פותח שם בשני פיוטים: אחד, שתחילתו "ברוך אשר קידש עם קודש", ידוע לנו ממקורות אחרים כ"קידוש" לכל חודש מזמן;¹⁷ ואחר, שתחילתו "אביב לישע ודרור בו חוסף", הוא הקידוש לר"ח ניסן בסדרת פיוטיו של ר' פינחס.¹⁸ בכתב היד של פוסטאט מסתיים קטע זה בשרשרת פסוקים, שבראשה עמדו שלושת המקראות הראשונים של שמות י"ב ("החודש הזה לכם"); היא כללה פסוקים נוספים, אלא שהמקור חסר במקום הזה.¹⁹ בחסר הזה צוינה מן הסתם גם הברכה שחתמה את טקסי קידושי הירחים על פי רוב המקורות: "ברוך וכו' מקדש ישראל וראשי חודשים", או (בר"ח ניסן): "מקדש ישראל וראש ראשי חודשים".²⁰ בעמוד ב' של כתב היד רשומים קטעי איחולים הידועים לנו גם ממקורות מקבילים: "ירבו שמחות בישראל"

14 על מנהג זה, על הטקסים שנתלו אליו בבית הוועד, ועל גלגליו מחוץ למושב הישיבה ראה פליישר, בירורים.

15 סידרת פיוטיו של ר' פינחס פורסמה אצל מרמרשטיין, קידוש; סדרה קדומה יותר ראה פליישר, בירורים, עמ' 352 ואילך. על סידרה שלישית ראה שם, עמ' 351.

16 ראה על כל זה פליישר, בירורים. לאיזכור במסכת סופרים ראה מסכת סופרים, יט, ז, מהדורת היגר, עמ' 329.

17 חלק זה נדפס אצל פליישר, ראש, עמ' 274 ואילך.

18 קטע זה נדפס אצל פליישר, חדשות, עמ' קיד ואילך.

19 פליישר, שם, עמ' קטז. פיוטי קידוש ירחים מסתיימים באופן קבוע בשרשרת פסוקים (קצרה) מעין העניין. במקור שלנו הובא אחרי שמות יב, ג, עוד פסוק שאינו ניתן לזיהוי, ולאחריו המקרא "סוד ה' ליראיו" (תהלים כה, יד). אחר כך היו שם פסוקים נוספים שנבלעו כולם בחסר הנזכר. פסוקים משמות יב, א, ואילך מובאים בסדר של פוסטאט עוד קודם לכן, בחלק הראשון של הקידוש, בתרגומם הארמי – ראה פליישר, ראש, עמ' 272 ו-273. על תפקידם של מקראות אלה בהקשר זה ראה עוד להלן בפרוט.

20 למטבע הזה של הברכה, ראה: פליישר, ראש; וידר, למאמר; פליישר, חדשות, עמ' קכב ואילך.

וכו', ו"היום הזה בירושלים".²¹ בסוף מובאת שם נוסחת ההכרזה עצמה, שהיא עיבוד מורחב של לשון המשנה שהוזכרה לעיל:

מקודש החודש, מקודש בזמנו, [מקודש] בעיבורו, מקודש בחשבוננו, מקודש [כתורה], מקודש כהלכה, [מקודש] בעליונים, [מקודש] בתחתונים, מקודש בבית ועד חכמים, מקודש [כרצון חכמים], [מקודש] בציון, [מקודש] בירושלים, [מקודש] בארץ, [מקודש] בכל הארצות, מקודש החודש וכולכם ברוכים.²²

המעמד נחתם בתקיעה בשופר (תקיעה תרועה תקיעה) ובברכת "חודש טוב ושנה טובה וסימן טוב וסי" [...] עליכם ועל כל ישראל".

אין ספק ש"ראש החודש הגדול" נחוג בכנסת השאמיים של פוסטאט (עקרונית) כדרך שנחוג ראשי כל החודשים בארץ ישראל בבית הוועד, וכדרך שנחוג לימים גם בגבולין בבתי הכנסיות של מנהג ארץ ישראל. אבל בשעה שנרשם המנהג הזה לראש חודש ניסן בקובץ התפילות של פוסטאט כבר לא נהגו שם לעשות כן לשאר חודשים: במדור המדבר בקובץ בראשי חודשים שחלו להיות בשבת אין זכר ל"קידוש" כזה.²³ נמצא שבראשית המאה ה"ג, מועד כתיבת הקובץ, המנהג כבר נתבטל כמעט כליל. הוא נשתמר, אמנם בנוסח מורחב מאוד, במועד אחד ויחיד: ליל ראש חודש ניסן.

ג. סדר הייחוד במצרים בעת החדשה

בשעה שנתקבצו על יד המקורות שתיעדו את מעמד קידוש הירחים לשיטתם של בני ארץ ישראל הקדומים נראה היה שהמצב בקובץ התפילות של פוסטאט הוא האות האחרון לקיום המנהג הזה. אדרבה, בעת ההיא מופלא היה בעינינו שהמנהג, שלא שמענו עליו מעולם שום עדות חיצונית, עדיין קיים היה בראשית המאה ה"ג. הנחה סבירה היתה שהשיטה נשתקעה סמוך לזמן ההוא, שעה שלחצם האדיר של חכמי מצרים, ובעיקר לחצו התקיף של ר' אברהם בן הרמב"ם, העביר מן העולם את שרידי מנהגותיה הקדומים של כנסת השאמיים בפוסטאט.²⁴ מסתבר שטעות היתה בידינו בעניין הזה: זכר, ולו רחוק, למנהג הזה נתקיים במצרים מן הסתם כל השנים, עד לעת החדשה. הוא נמצא

21 שתי פסקאות אלו, ששימשו בימי קדם גם בשאר שמחות, נזכרות בהקשר הזה כבר במסכת סופרים יט, ז, הנ"ל – ראה פליישר, חדשות, קיז ואילך.

22 שם, עמ' קיט ואילך. וראה שם טבלה משווה של נוסחאות הפסקה הזאת על פי מקורות שונים; וראה עליה עוד להלן. הקטע מובא בהקשר הנזכר גם במסכת סופרים, יט, ז, מהדורת היגר, עמ' 332.

23 צילום של המדור הזה מכ"י קיימברידג' (TS H 12/11(a) ראה פליישר (לעיל, הערה 2), דף 2.
24 על מלחמתו של הראב"ם במנהג בני ארץ ישראל בפוסטאט ראה בפירוט מעמיק אצל פרידמן, מחלוקת; פרידמן, התנגדות.

מגולם בטקס מיוחד במינו שנהוג היה לקיים בליל ראש חודש ניסן בבתי הכנסת של קהיר, ונקרא בפי בני המקום "סדר אל־ת־חיד", כלומר: סדר הייחוד.²⁵ תיאור מפורט, אם כי מעורפל לפעמים, של טקס זה, כפי שנתקיים עדיין בראשית המאה העשרים, עומד לפנינו בכתבה מקיפה של הרברט לוי (Herbert Loewe), בעיתון *Jewish Chronicle* מ־20 באפריל 1906.²⁶ לפי לוי, מסורת היא אצל יהודי קהיר להקדיש את ליל ראש חודש ניסן לחגיגות עממיות עליונות, פרטיות בעיקר, תוך בילוי באכילה ושתיה ושירת פזמונים. החגיגות הללו מתחילות לאחר תפילת ערבית של ליל ראש חודש, בבית הכנסת. המעמד שהכותב השתתף בו נערך בשכונת עבאסיה, והוקדש בין השאר למגבית להשלמת עבודות הבנייה של בית הכנסת שבשכונה הזאת. הדרכים שהובילו אל הבניין הבלתי גמור קושטו מבעוד זמן במנורות של שמן, בדגלים, בורי פרחים ובענפי אילנות. קהל רב הצטופף סביב השער, ושוטרים מקומיים טרחו לשווא לפנות דרך לעוברים ושבים. פנים בית הכנסת הבלתי גמור קושט גם הוא במרבדים צבעוניים. מאחורי הבימה הוצב דוכן מיוחד למקהלה, ולפני ארון הקודש הוכנו כורסאות גדולות, מכוערות להפליא (לפי עדות הכותב) בריפודן האדום הלוהט, לנכבדים ולעשירי המקום.

התפילה החלה בהשמעת "פזמון"; אחר כך נאמרה תפילת ערבית רגילה, ולאחריה נשא הרב דרשה לכבוד המעמד. הוא דיבר (בערבית) על הקמת המשכן, וזירז את בעלי הממון שבקהל לפתוח את ליבם ואת ארנקיהם ולתרום בעין יפה להשלמת בניין בית הכנסת. אחר כך עבר הגבאי מאפנדי אל אפנדי והחזן עשה לכל אחד מהם "מי שברך". המגבית היתה כישלון; במקום שיעופו הלירות, כמצופה, תרמו הנוכחים (למרות הכורסאות האדומות, לדברי הכותב), פיאסטרים "גדולים" ו"קטנים" בלבד. אחר כך החלו החזן ומקהלתו בטקס "הייחוד".

לדברי לוי, תכנית הסדר עצמו היתה קבועה, אבל מדי שנה נהוג היה להוסיף עליה כמה "פזמונים" שלא מן המניין. עיקר המעמד היה בהשמעת דברי שיר דרלשוניים: מחרוזות עבריות נתחלפו במחרוזות ערביות; מקצתן תרגמו את העבריות שלפניהן, ומקצן דיברו בנושאים אחרים. משקלי השירים היו "רגילים", אבל קרובים יותר, לדעת הכותב, למופתים ערביים מאשר לדוגמאות עבריות. מן השירים שנאמרו מובאים בכתבה מספר קטעים לדוגמה, עם תרגום אנגלי. הכותב מצטט פיסקאות משני שירים, אחד שתחילתו "זה אלי, זה אלי, זה אלי ואנוהו" ואחד שתחילתו "מפי אל מפי אל יבורך ישראל".

עם תום הפזמונים נאמרה בקשה ארוכה בערבית. זו התחילה בפורמולה המוסלמית "באסם אללה אלרחמאן אלרחים", ובתוכנה, לא פחות מאשר בלשונה, ניכרה עליה

25 שם משונה זה ניתן למעמד, כנראה, בזכות בקשה מקיפה, בערבית נמלצת, שהוקראה בו, ושהיוותה (בעיני בעלי המנהג) את גרעינו העיקרי. טקסט זה דן באריכות, על דרך הוגי הדעות המוסלמיים והיהודים של ימי הביניים, בנושא אחדות הבורא.

26 לוי, אל תוֹחִיד; מראה מקום למאמר הזה מצאתי אצל רייף, קטלוג, עמ' 279. לוי נודע לימים כהבראיסט וכמזרחן חשוב, ושימש מרצה לעברית באוקספורד. הוא נולד בשנת 1882, והיה בעת כתיבת המאמר בן עשרים וארבע.

בעליל השפעה מוסלמית. השפעה זו ניכרה גם בדרך שבה הוזכרו שם שמות הנביאים וגדולי האומה: תארי הכבוד שליוו את השמות הזכירו את המסורות המוסלמיות דווקא. יותר מכל בלטה ההשפעה המוסלמית בתפילה לשלום המלכות (לכבוד הסולטאן עבד אלחמיד ומשנהו עבאס חלמי השני) שחתמה את המעמד: תפילה זו לא נשתנתה כמעט במאומה מן ה"כְּטֵבָה" שנאמרה מדי יום שישי במסגדים המקומיים.

הכותב מסכם את דבריו בהתבוננות נוגה בקהל שנצטופף בבית הכנסת: אמת, הזקנים ודלת העם נראו עוקבים בעניין ובכובד ראש אחרי פרטי הפולחן והקשיבו בתשומת לב לפיוטים, אבל בצעירים, וכן בשכבה האמידה יותר של הקהל, ניכרו אותות טיפוסיים לאווירת הנכאים של "סוף המאה" (fin de siècle): הם נראו משועממים וקצרי רוח. הצד ה"פינוסי" של הטקס הפריע גם הוא לחיכו האנין של המלומד הצעיר, אבל דברים כאלה, הוא מעיר, כבר ראה גם בסוף מערב. מצד אחר נאות היו בעיניו מנורות השמן הרבות שהוצבו סביב הבימה: הן סימלו בעיניו את זיקתה של היהדות לאור, זיקה משותפת, כדבריו, לה ולאסלאם. הזכות להדליק מנורות אלו נחשבה מצווה בעיני הנוכחים, ורבים שמחו להתכבד בה. הרשים אותו גם המנהג להזליף קטורת על הבריות בצאתם מבית הכנסת.

שנתיים אחרי שביקר הרברט לוי בקהיר נזכר מעמד ה"תוֹחִיד" של ערבי ראש חודש ניסן גם בספר "נהר מצרים", שבו רשם ר' רפאל אהרן ן' שמעון, בראשית המאה הנוכחית, את מנהגות קהיר המיוחדים.²⁷ ואלה דבריו לענייננו, בדף כז ע"א, במדור "הלכות פסח":

מנהג קדום פה מצרים יע"א, שבלי לר"ח ניסן עושים בבית הכנסת בכנופיה והארה גדולה ס' "התאוויח", והוא סדר לימוד כלול בו ס' קריאת קרבן הפסח מפרשת החדש הזה לכם (שמות יב, א) השיכים לר"ח ניסן וקדושתו ומעלותיו, ושיר לקידוש החודש, והלל הגדול, ועוד פיוטים לכבוד התורה ומעלת ישראל לומדיה. ואחר גמר קריאת כל הנ"ל בניגונים עריבים וקול נעים, עומד הש"ץ שקולו ערב וקולו צח ואומר סדר היחוד בלשון ערבי הגרי, בסיפור גדולת הבורא ויחודו ונפלאותיו ורובי חסדיו עם יצוריו, בלשון צח מלהיב הלבבות ומבהיל הרעיונות בתוקף הגיוניו ועומק רעיוניו בהתלהבות יחוד הבורא ופלאות מעשיו. ובסוף היחוד אומר תפלה בלשון ערבי, קורעת הלבבות בתחנונים, חוצבת להבות בנועם אמרותיה, מפלת תחנה לפני הבורא יתרומם לרחם על צאן מרעיתו ולחונן שארית פליטתה להשיב בנים לשלחן אביהם ולהחזיר העבודה לדביר מעונו. וכבר הדפיסו ממנו מעט מזער מקונטרים הלימוד הזה, ונמצא ביד איזה יחידי סגולה. והמנהג הזה מיוסד על

27 שאר ספרים המדברים במנהגי מצרים, כגון ספר מנהגי מצרים לר' יום טוב ישראל (ירושלים תרל"ג), וספר נוה שלום, מנהגי נא ארון וארץ מצרים לר' אליהו חזן (אלכסנדריה תרנ"ד), אינם מזכירים את המנהג הזה. בימינו הזכיר את המעמד בקצרה ד' חסון (חסון, היהדות, עמ' 170; חסון, כרוניקות, עמ' 153), ספק על פי היזכרות אישית ספק מפי מתעדים. מן המעט הנמסר במאמרים האלה על הטקס משתמע שהמעמד התחיל מבעוד ערב ונמשך עד מאוחר בלילה: בחצות החל זקן החונים שבמקום לומר את החלק הערבי של התוכנית, מן הבקשה "באסם אללה" ואילך.

אדני פז מכמה טעמי. האחת יען בגאולת מצרים בר"ח ניסן בושר להם הגאולה שתהיה ליל ט"ו בניסן שהוא ליל הפסח, וזה היה במצרים, ולזכרון יום בשורת גאולתם עושים במצרים זכרון טוב בליל ר"ח ניסן, שאז העם מקובצים בבתיהם, לזכור נסי ה' וחסדיו עמנו. וטעם השני באשר בניסן נגאלו ובניסן עתידין להגאל. וכדי לקבוע בלבנו אמונת הגאולה העתידה לבל יתיאשו ח"ו מאריכות הגלות המר והנמהר הלזה – עושים הסדר הזה בליל שהיתה בשורת גאולת מצרים לאמור להם שכמו שגאולת מצרים יצאה מן ההבטחה אל הפועל הנגלה, וניצולנו מן שעבוד מצרים ועינינו רואות, כן יהיה גם בגאולה העתידה בע"ה עין בעין נחזה בשיבת ישראל. ואע"פ שארץ זמנה בוא יבוא כי לא איש אל וינחם ח"ו. ומאד מאד הנאני המנהג הלזה, אשרי מולידיו ואשרי מיסדיו ואשרי תומכי בידיו. ולדאבון לבי כמעט רופפו עמודי המנהג הנעים הלזה לסבה שרחבה וגדלה העיר מאד מאד והורחבו גבולותיה ורבו רחובותיה ומגרשיה, ונבחרה העדה וכל נתח טוב יצאו לגור בפרוררי העיר שאוירם צח, ואין חולה להקים אשיות מנהגם היפה אשר רק במצרים מגורתו. ואולם בטחוני חזק בה' שבהתגדל הישוב גם במגרשי העיר ישוב המנהג הנעים והנחמד לחדש כנשר נעוריו, והמצוה הזאת על ראשי עם קודש להחזיק במעוז המנהג הלזה, וה' לא ימנע טוב להולכים בתמים.

דבריו החמים של ר' רפאל אהרן משלימים בפרטים רבים את מה ששמענו מפי עד הראייה המערבי.²⁸ אמת, הוא מפריד בין תפילת ערבית למעמד הייחוד, ומציין את הסדר כ"לימוד" ולא כתפילה תקנית, אבל גם מדבריו ברור שהטקס נערך "בכנופיה והארה גדולה", בבית הכנסת, ושהיה שם חזן שהמעמד נתנהל על פיו. לפי דבריו נתחלק הסדר לשניים, החלק הראשון כלל "ס' קריאת קרבן פסח מפרשת החודש הזה לכם", "שיר לקידוש של חודש", אמירת "הלל הגדול" (תהלים קלו), ועוד "פיוטים לכבוד התורה ומעלת ישראל לומדיה"; אלה נאמרו "בניגונים עריבים וקול נעים". החלק השני היה סדר הייחוד עצמו: הוא נאמר מפי החזן (בלבד), "בלשון ערבי הגר", באוזני הציבור. קטע זה הצטיין בצחות הלשון ובעומק התוכן וסיפר "ביחוד הבורא ופלאות מעשיו". אל ה"סדר" הזה צורפה תחינה "חוצבת להבות בנועם אמרותיה", אף היא "בלשון ערבי", לשלום הקהל ולגאולה קרובה. ר' רפאל אהרן נותן טעם להיקבעות המנהג בקהיר דווקא, ומאריך בסיפור שבחו במילים נלהבות. הוא מביע צער על התרופפותו בזמנו: היא גרמה לדבריו מהתרחבותה הגדולה של העיר, המקשה על הבריות לבוא לבית הכנסת להתכנסויות רשות, אך גם מתהליך דמוגרפי חברתי: רבים מטובי הקהל התיישבו בפרברים ולא דאגו לבצר שם את המנהג. אבל המחבר מקווה שלכשיגדל היישוב גם בפרברים יתחדש גם המנהג וישוב לעלומיו.

28 כמו לוי, גם ר' רפאל אהרן היה זר במצרים: הוא היה בן ירושלים ושימש בקודש "בק"ק מצרים ובאגפיה", כלומר בקהיר ובסיביתה.

אין ספק שהמעמד המתואר בנהר מצרים בשנת 1908 הוא שעורר את סקרנותו האירונית קמעה של המלומד הבריטי שנתיים לפני כן. הפיוטים "לכבוד התורה ומעלת ישראל לומדיה" מודגמים בכתבה האנגלית בפירוט, והבקשה הארוכה בערבית – עיקרו של סדר הייחוד – מתוארת גם היא באריכות; ה"כנופיה" וה"הארה הגדולה" עשו אף הן רושם על לוי. ההבדלים הקטנים הניכרים בתיאור הטקס בשני המקורות הם כמובן פרי העיניים המשוחדות של שני המתבוננים, שאחד מהם כתב את דבריו מעמדה של הזדהות והתרפקות, והשני מעמדה של סקרנות.

ד. "סדר אל תוּחִיד" הנדפס

ר' רפאל אהרן מעיר בדבריו שסדר התוּחִיד נמצא בחלקו "ביד איזה יחידי סגולה" בדפוס. גם הרברט לוי מזכיר בסוף כתבתו טקסט מודפס של הטקס, שהוא מוכן לשלוח עותק ממנו לכל דורש. אכן, "סדר אל תוּחִיד" נדפס באלכסנדריה בשנת תומ"ר (1887) בבית הדפוס של פרג חיים מזרחי, שהוציא לאור אחת־עשרה שנים לאחר מיכן גם את נהר מצרים. הקונטרס הוא כעת יקר המציאות: שני עותקים ממנו שמורים באוסף הספרים הנדירים בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים. בשער הקונטרס הוא מתואר כך:

סדר אל תוּחִיד

בלשון ערבי

מתוקן לליל ר"ח ניסן מזמן קדמון אשר היה בכתובים

ונדפס מחדש

ע"י פרג חיים מזרחי יצ"ו

שנת תומ"ר לפ"ק

פה אסכנדריה יע"א

הקונטרס הוא בן עשרה דפים ואין לו לא הקדמה ולא אחרית דבר. בדף א' ע"א שלו כתוב למעלה "בס"ד סדר אלתוּחִיד", ומיד אחר כך בא תמליל הטקס כסדרו. אין בקונטרס הוראות ביצוע, וגם לא רמז לתפילת ערבית הרגילה, שהיתה נאמרת – לפי עדותו של הרברט לוי – לפני הסדר. הסדר עצמו מתחיל בצרור פסוקים, כדלהלן:

כי שמחתי יי בפעלך ובמעשה ידיך ארנן (תהלים צב, ה); שמחה לאיש במענה פיו ודבר בעתו מה טוב (משלי טו, כג); מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל (במדבר כד, ה); ישראל נושע בה' תשועת עולמים לא תבשו ולא תכלמו עד עולמי עד (ישעיה מה, יז); ברוכים אתם לה' עשה שמים וארץ (תהלים קטו, ט); ה' אלהי אבותיכם יוסף עלכם ככם אלף פעמים ויברך אתכם כאשר דבר לכם (דברים

א, יא); כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה אשר אני עושה עומדים לפני נאם ה' כן יעמד זרעכם ושמכם (ישעיה סו, כב); ועל הנחל יעלה על שפתו מזה ומזה כל עץ מאכל לא יבול עלהו ולא יתם פריו לחדשיו יבכר כי מימיו מן המקדש המה יוצאים והיה פריו למאכל ועלהו לתרופה (יחזקאל מז, יב); הקטן יהיה לאלף והצעיר לגוי עצום אני ה' בעתה אחישנה (ישעיה ס, כב); שמר תם וראה ישר כי אחרית לאיש שלום (תהלים לו, לו); ואמרתם כה לחי ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום (מלכים א כב, ו); ה' עז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום (תהלים כט, יא).

מיד אחר כך מודפס פיוט זה:

שִׁמְחוּ בַּחֲדָשׁ נִסֵּן כָּל עַדְת מִי מִנָּה
רֵאשׁוֹן הוּא לָכֶם לְחֻדְשֵׁי הַשָּׁנָה

יּוֹם נִסֵּן מִבְּרֶךְ יֵצְאוּ בּוֹ חֲמוּשִׁים
וְגַם הוּא מֶלֶךְ וְרֵאשׁוֹן לְחֻדְשִׁים
וְבוֹ נִתְּבְּרוּ אַנְשִׁים וְנָשִׁים
כִּי מֵאֵת יי' הוּא לָכֶם לְמִנָּה

ראשון

וּבְרֵאשֵׁי חֻדְשֵׁיכֶם / מִקְרִיבוּ כִבְשִׁים
וְכָל אִישׁ בְּכֶם / לְבוֹ אֶל אֵל יֵשִׁים
הִטִּיבוּ מַעֲשֵׂיכֶם / אֲשֶׁר אִתָּם עוֹשִׂים
גַּם שִׁפְטוּ יְתוֹם וְרִבּוֹ אֶלְמִנָּה

ראשון

שִׁמְחוּ בְּרֵאשׁ הַחֲדָשׁ / כָּל עַדְת אֶפְרַיִם
בּוֹ הוֹצִיא עִם קְדוֹשׁ / מִשְׁעָבוֹד מִצְרַיִם
וְשִׁירוּ לוֹ שִׁיר חֲדָשׁ / וּשְׂאוּ לוֹ כַּפַּיִם
גָּדוֹל הוּא וְנוֹרָא צוּר שׁוֹכֵן מְעוֹנָה

ראשון

פָּצְחוּ רוֹן וּתְהַלֵּה / וְהוֹדוּ לוֹ בְּקוֹל רֶם
הוֹצִיאָכֶם בְּגָדְלָה / עַל יְדֵי בֶן עַמְרָם
הוֹלִיכֶכֶם בְּמִסִּלָּה / וְאוֹיְבֵכֶם הַעֲבִירָם
וְהִטְבִּיעֶם בַּיָּם סוּף בְּמִצְלָה תַּחֲתוֹנָה

ראשון

השיר הצנוע הזה אינו ידוע ממקום אחר; הוא חתום "יוסף" ואין לדעת מי הוא. מבנהו מעין־אזורי טיפוס²⁹ ומשקלו אינו מדויק. גם תוכנו פשוט בתכלית, גם אם לשונו וקצבו

אינם נטולים חן מסוים.³⁰ אין ספק שהוא פיוט מאוחר מאוד שנכתב במזרח, אולי במצרים עצמה.

אחרי הפיוט, שהוא מן הסתם מה שמכונה בנהר מצרים "שיר לקידוש החודש", מודפס בקונטרס כך: "ככתוב ויאמר ה' אל משה ואל אהרן בארץ מצרים לאמור: החדש הזה לכם ראש חדשים" וכו', ומובאת שם כל הפיסקה משמות יב, א, עד "ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים אני ה'" (שם, יב), והוא "קריאת קרבן הפסח מפרשת החדש הזה לכם" שבפי ר' רפאל אהרן ׳ן שמעון. אחר כל מובאת שם תפילה זו:

יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו הקדושים והטהורים אהוביך ותמימיך הם אברהם יצחק ויעקב וזכות משה רבינו עליהם השלום ובזכות אהרן הכהן ע"ה ובזכות דוד המלך ע"ה ובזכות שלמה המלך ע"ה וזכות כל הצדיקים והחסידים והנביאים, שתהיה השנה הזאת הבאה עלינו לשלום ועל כל עמך ישראל בכל מקום שהם שנת אורה שנת ברכה שנת גילה שנת דיצה שנת הוד והדר שנת זמרה שנת חיים טובים שנת חן וחסד שנת טובה שנת טל ומטר לברכה שנת ישועה שנת כלכלה שנת למוד תורה לשמה שנת מזון שנת מחילה שנת מלכות שנת נחמה שנת סליחה שנת עזרה שנת פדות שנת פריה ורביה שנת פרנסה שנת טובה שנת צדקה שנת קבול תפלות שנת קבוץ גלויות שנת רצון שנת רחמים שנת רפואה שלמה שנת ששון שנת שמחה שנת גאלה שנה שתולכנו בה קוממיות לארצנו ותטענו בגבולנו ותמלוך עלינו מהרה ותשלח לנו משיח צדקנו במהרה בימינו ועמו אליהו הנביא מבשר טוב משמיע ישועה כמו ששלחת לאבותינו משה רבינו ע"ה והצלחתם ממצרים מתחת יד פרעה מעבדות לחרות ומשעבוד לגאלה ומיגון לשמחה ומאבל ליו"ט, כן ה' אלהינו ואלהי אבותינו עצור ומנע מגפה מנחלתך והסר ממנו כל מיני חולאים רעים וכל מיני משחית וכל מיני עניות ותתן לנו פרנסה טובה מידך הרחבה המלא' והעשירה והפתוחה ושלח ברכה רוחה והצלחה בכל מעשה ידינו ויהיה החדש הזה סוף וקץ לכל צרותינו תחלה וראש לפדיון נפשנו כמו שקבלת תפלת ע"ב וקנים³¹ הסנהדרין כשהיו מקדשים את החדש והיו אומרים:

30 מכל הבחינות הללו, כולל הרמה הספרותית, אין הוא שונה מן השיר "ישורון בראת אל תהא חביב", הניצב בראש הקידוש לליל ראש חודש ניסן בסדר של פוסטאט. השיר ההוא, יש לזכור, נכתב בסוף המאה ה"ב לכל המאוחר.

31 מספר זה מופלא כאן, ולכאורה צריך היה להיות ע' או ע"א. יש להניח שהוא טעות שבאשגרה, על פי הנדרש על המקרא "אספה לי שבעים איש" (במדבר יא, טז), והוא שמשה רבינו בחר שבעים ושניים זקן והוציא אחר כך שניים מן המניין. דרשה זו באה בבבלי סנהדרין יז ע"א, בירושלמי סנהדרין פ"א ה"ד, יט ע"ג, בספרי בהעלותך פיסקא צה, מהדורת הורוביץ, עמ' 95, ובמקבילות רבות במדרשים. וראה מסכת סופרים, ב, יא, מהדורת היגר, עמ' 117: "[אין פוחתים]... בוקנים שבעים ושנים, שנאמר אספה לי שבעים איש, וישארו שני אנשים במחנה והמה בכתובים, שבעים ושנים". על מקור זה העירני החכם ר' ש' אשכנזי. והשווה גם משנה זבחים א, ג: "אמר שמעון בן עזאי מקובל אני מפי שבעים ושנים זקן ביום שהושיבו ראב"ע בישיבה" וכו'. ובמקבילה ל"יהי רצון" הזה בכ"י קיימברידג', TS NS 140.40 (להלן, סעיף ה): "שבעים" – כראוי.

מקודש מקודש. מקודש החודש מקודש. בזמנו מקודש. בתורה מקודש. בהלכה מקודש. בהיכל מקודש. מפי החכמים מקודש. מפי בית דין מקודש. מפי רבותינו מקודש. מפי תלמידים מקודש. בא"י מקודש. בחוץ לארץ מקודש. בעזרה מקודש. בבית המקדש מקודש. בפי כל עם יי מקודש. מקודש מקודש מקודש. ברוך מקדש עמו ישראל.

התפילה עצמה היא חיבור אקלקטי, המורכב מצירופים ומטבעות לשון מתפילות שונות,³² שנתלקטו ביד לא אמונה יתר על המידה. אבל הפיסקה "מקודש מקודש" וכו' באה בהקשר הזה ממסורת קדומה מאוד, והיא ידועה לנו, כאמור, ממעמדי קידוש ירחים בכלל, ובפרט מטקס "קידוש ירחים" של חודש ניסן כפי שנחוג בימי קדם בפוסטטאט.

טקס התוהיד נמשך מכאן באמירת ההלל הגדול (תהלים קלו), כפי שצוין גם בנהר מצרים. אין אנו יודעים מה טעם נבחר דווקא מזמור זה להיאמר כאן, אבל ברור שהוא נועד להבליט את חשיבות המעמד: לפחות מצד השם שנקרא בו במקורות חז"ל (ברכות ד ע"ב ועוד), אין בספר תהלים מזמור חשוב ממנו. גם תוכן המזמור, שיש בו שבח מפואר לה' על פלאותיו במעשה בראשית וביציאת מצרים, עשאו ראוי במיוחד להיכלל בטקס הנערך בראש חודש שחל לפני הפסח. מטעם זה בוודאי נקבע מזמור זה גם לחיתום סדר ליל פסח והונוהג להיאמר כשיר של חג בשביעי של פסח בבתי הכנסיות הקדומים של ארץ ישראל.³³

כעת נפתח הטקס לעיטורי פיוט עממיים. שלושה פיוטים מודפסים כאן, ועייננו, כהגדרתו הקולעת של בעל נהר מצרים,

ב"כבוד התורה ומעלת ישראל לומדיה". שלושתם דרלשוניים, ומחרוזותיהם מתחלפות (בעיקרון) לסירוגין, אחת עברית ואחת ערבית (או להפך). בראש השיר הראשון ניצב הטור "זה אלי זה אלי ואנוהו", והוא מסומן לשוב אחרי כל מחרוזות, בין עברית

בראש התפילה נמנים שבעת "כרותי הברית", אברהם, יצחק, יעקב, משה, אהרן, דוד ושלמה. הקטע "שתהיה השנה הזאת" וכו' לקוח מתפילתו של כהן גדול ביום הכיפורים כפי שמובא במחזורים המאוחרים, אלא שהנוסח שונה במקצת והאלפבית מורחב בכמה מקומות. הפיסקה "מעבדות לחירות" וכו' לקוחה מברכת הגאולה של ליל הסדר; הפיסקה שלאחרי כן מלוקטת מנוסחי "אבינו מלכנו" וברכת המזון ועמידת המוסף של ראשי חודשים. הרבה תפילות מאוחרות בנויות בדרך זו, כידוע.

ראה פליישר, תפילה, עמ' 168. אבל רחוק להניח שיש קשר בין שתי התופעות.

ובין ערבית, כרפרין. המחרוזות העבריות והערביות מציגות תבנית זוה, פשוטה בתכלית: כל אחת מהן עשויה ארבעה טורים קצרים, מחוזים בחרוז מעי'אזורי מדגם אאאב: חרוזי ב' קבועים, ומכוונים לחרוז (גם במחרוזות הערביות) עם הרפרין (העברי). הטורים אינם שקולים אבל מקצבם זהה בכל המחרוזות. אף על פי כן, ברור שהמחרוזות העבריות והערביות לא נכתבו בהעלם אחד, אלא הן סטרופות של שני שירים שצורפו במהלך משני. הקשר הענייני בין המחרוזות המסורגות מועט מאוד ומאולץ: אמנם בהתחלה מדובר בשתייהן בשבחו של משה רבינו ובניסים שנעשו לו במצרים ועל הים, אבל גם בחלק הזה אין רצף כרונולוגי סביר בין המחרוזות העבריות והערביות, ועד מהרה מתנתק הקשר התוכני בין המחרוזות לגמרי. השיר העברי גם כלה אחרי הזוג השמיני, ומכאן ואילך נמשך החיבור לאורך שמונה מחרוזות נוספות בערבית בלבד, והוא מפליג בדברי תוכחה כלליים; אפשר שקטע זה נלקח משיר ערבי אחר. ארבע'עשרה המחרוזות הבאות אחר כך שייכות בלי ספק לשיר ערבי שלישי,³⁴ בלתי קשור אל מה שכבר הובא לפני כן, גם אם זהה להקשר מצד צורתו. זו תוכחה קודרת המשדלת את השומע להיבדל מתענוגות העולם ולחזור בתשובה לפני בוא יום הדין. ממחרוזתו השמינית מונה השיר את עשרת הדיברות ומזרו את האדם לקיימם בקפידה. שלושת (או ארבעת) השירים המעורבבים זה בזה ספק שלמים ספק אינם שלמים: השיר העברי נראה קטוע: בדרך שילובו במערך הדרלשוני נקפדה לפחות מחרוזתו הראשונה. המוצר המוגמר פותח במחרוזות ערבית, והמחרוזות העברית שלאחריה נראית ממשיכה את עניינה; ספק אם אפשר לתאר אותה כפתיחה אותנטית של שיר עברי. הקטע העברי גם נגמר בצורה בלתי מהוקצעת, ונראה בעליל שהודבקה אליה מחרוזות סיום זוה; היא מדברת בשבח נכבדי העדה המכוונסים בבית הכנסת לרגל המעמד. וכך לשון המחרוזות העבריות בהרכב הזה:

זֶה אֱלִי זֶה אֱלִי זֶה אֱלִי וְאֶנְהוּ

(פכאן מוסא נבי מכתאר)

טלע טור סין עלא אל אגהאר

כסאה אללה באל אנואר

זה אלי

ואל תוראת אעטאהו)³⁵

5 סוֹד אֶל חֵי אֲנִי יְדַע³⁶

וּמַמְצָרִים הַתְּפָרַע

וְיָם בְּמַטְהוּ קָרַע

זה אלי

וְהָעָם בּוֹ הִעֲבִירָהוּ

34 הקטע הזה חסר באמת בנוסח כ"י קיימברידג' TS NS 138.63; ראה להלן, סעיף ה.

35 תרגום: משה היה נביא נבחר / עלה להר סין לקראת ההתגלות / כיסה ה' אותו באש / ואת התורה נתן לו.

36 החרוז בלתי תקני כאן.

וְהֶאֱכִילָם שְׁלוֹ עִם מִן
 10 וּבָאָר אֶצְלָם זְמַן
 וְעָנָן בְּעֵבֹר נֶאֱמָן
 לֹאֲהָרֵן צוֹר הִבִּיֵּאֲהוּ³⁷

זה אלי

כְּשֶׁבִאוּ לְהָר סִינִי
 סִגְלָה מִקֵּהֶל אֲמוּנִי
 15 עָלָה צִיר לְמוֹל עֵינִי
 וְהֶעֱנָן כְּסָהוּ

זה אלי

רְאוּ אֶת יְשׁוּעַת אֵל
 כָּל שִׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל
 וּמָהֶם אֶת יְקוֹתֵי־אֵל³⁸
 20 לְסִינִי צוֹר הֶעֱלָהוּ

זה אלי

יָרַד צִיר בְּשַׁמְחוֹת
 וְעַל יָדוֹ שְׁנֵי לִוְחוֹת
 וְהִבְטִיחָם הַבְּטָחוֹת
 וְקוּלוֹ הִשְׁמִיעָהוּ

זה אלי

כְּחָדוּ כָּל קְהָלֵנוּ³⁹
 25 וְאָמְרוּ צִיר נְבִיאָנוּ
 דִּבֵּר אֵתָּה עִמָּנוּ
 כִּי קוֹל צוֹר חָזַק הוּא

זה אלי

יַחֲדִיד אֵל חַי לְצִיר הַשִּׁיב
 30 וְעַם בְּדָבָרוֹ הִטִּיב
 מִי יִתֵּן לְבַבְכֶּם יִקְשִׁיב
 וַיִּירָא מִקּוֹנֵהוּ

זה אלי

וְרַב נְגִיד אֲדוֹנֵנוּ
 נְגִידֵנוּ גְאוּנֵנוּ

37 טור זה אין לו מובן בנוסח המודפס; במקבילות שבכתב היד הלשון הוא "וְאֶהְרֵן צִיר נְבִיאָהוּ", והוא מובן. השיר מדבר חליפות בה' ובמשה.

38 אחד משמותיו של משה.

39 לנאמר בשיר מכאן ואילך השווה שמות כ, טו, ואילך; דברים ה, כד.

35 אֲשֶׁר מָלַךְ עָלֵינוּ
בְּכָל שָׁבָת אֶהְיֶהוּ

זה אלי

השיר הבא פתיחתו בטור "מפי אל מפי אל יבורך ישראל". כמו בשיר הקודם, וכמקובל בשירים המעין־אזוריים הפשוטים, טור הפתיחה חוזר גם כאן כרפרין אחרי כל מחזורות של ארבעה טורים. השיר ידוע לנו גם מהקשרים אחרים: הוא מעין ליטניה⁴⁰ בלתי מחורזת, הנעה על צירן של מילים קבועות, הפותחות ונועלות את הטורים. השיר מפליג לסירוגין בשבחם של הקב"ה, של משה, של התורה ושל ישראל, ומכריז שאין ביקום כיוצא בהם. הדגם שהשיר נסוב עליו נקבע במחזורות הראשונה, וכל האחרות זהות איתה, חוץ מן הציון המתחלף של התארים הנמנים; אלה מסודרים לפי אלפבית פשוט:

אֵין אֲדִיר כֵּי
וְאֵין פְּרוֹץ כִּכֵּן עֲמָרָם
וְאֵין גְּדוֹלָה כְּתוֹרָה
וְאֵין דּוֹרָשָׁה כִּישְׁרָאֵל

אֵין הָדוּר כֵּי
וְאֵין וְתִיק כִּכֵּן עֲמָרָם
וְאֵין זָכָה כְּתוֹרָה
וְאֵין חוֹמָדָה כִּישְׁרָאֵל וכו'

הטקסט נפוץ מאוד בקובצי התפילה המאוחרים של רוב העדות, והוא ידוע בלא פחות משבעה נוסחים;⁴¹ המצוי לפנינו דומה לנוסח הנפוץ ביותר, שחדר גם למחזור האשכנזי. מחזורותיו מיתרגמות בקונטרס הנדפס לערבית, זו אחר זו.

השיר השלישי דרלשוני אף הוא, ופתיחתו בשורה "אשריכם אשריכם אשריכם ישראל". מצבו דומה למצב השיר הראשון: כאן אף יותר מאשר במקרה הקודם ברור שאין זה שיר אחד, אלא שני שירים, אחד עברי ואחד ערבי, שצורפו יחד. בין שני החלקים אין דמיון תוכני כלל, והשיר הערבי אף עודף על העברי בארבע סטרופות, המובאות בסוף השיר ברצף. רק מבנה המחזורות וקצבן זהה. כמו בשיר "זה אלי", אף כאן המחזורות עשויות ארבעה טורים קצרים שחריזתם אאבב: חרוזי ב' ("אַל") הקבועים זהים לחרוזי הרפרין הנע בין הסטרופות. אבל מי שחיבר את המחזורות הערביות נתקשה כנראה להמציא הרבה מילות חרוז ערביות ב"אַל", כנדרש, ומפני זה קבע נוסח אחיד לטורי החיתום של המחזורות הערביות: "תפוז באל קצד יא סאיל", כלומר: תצליח (להשיג) את המטרה, הוי המבקש. בחלק הערבי של הקטע יש לפי זה שני רפרוינים, אחד ערבי,

40 ראה שירמך־פליישר, תולדות, עמ' 682.

41 דוידסון, אוצר, ד, עמ' 240, תיקונים לאות א, 2982.

כנזכר, ואחד עברי – "אשריכם" וכו'. הפתרון התמים לבעיית התבנית הסטרופית אינו מפתיע בהקשר העממי שאנו עומדים בו. כאמור, בין החלק העברי והערבי של השיר אין שום קשר מצד התוכן. השיר הערבי הוא תוכחה נמרצת, המזמינה את הקורא או המקשיב להיטיב את מעשיו, לחזור בתשובה, להיבדל מפיתויי העולם הזה ולקיים את המצוות. גם כאן, כמו בחלק הערבי של "זה אלי", מזכיר הטקסט לקראת סופו את עשרת הדיברות בזה אחר זה ומשדל את האדם לקיים את הנאמר בהם. השיר העברי חתום בראשי המחרוזות "שלמה חזק", ועיקרו בתפילה נרגשת לגאולה. לשונו כך:

אשריכם	שְׂדֵי אֵל מֶה נֹרָא יִקְבְּצֶכֶם בְּמַהְרָה אֶל צִיּוֹן בְּקוֹל זְמֶרָה מְגִלּוֹת יִשְׁמְעָאֵל
אשריכם	5 לְמַעַן נָם יִקַּח נָא וּבֶן נְמוֹל לְשִׁמְנָה תִּבְנֶה קִרְיַת חֲנָה בְּזִכּוֹת תָּם יִשְׂרָאֵל ⁴²
אשריכם	10 מְלַכְנוּ בְּבִשׁוּרָה יַעֲנִנוּ בְּעַת צָרָה לֹא תִמּוֹשׁ הַתּוֹרָה מִפִּיכֶם יִשְׂרָאֵל
אשריכם	15 הַשִּׁיבְנוּ אֲדוֹן עוֹלָם לְמִקְדָּשׁ וְלְאוֹלָם וּלְצִיּוֹן הַעֲלֵה כָלֶם וְקִרְב לָנוּ הַגּוֹאֵל
אשריכם	20 חֵי יִשְׁמַע תְּפִלָּתְכֶם וְיַחֲשׂ אֶת גְּאֻלָּתְכֶם וְיִקְרַב אֶת יְשׁוּעַתְכֶם וְיִשְׁלַח אֶת מִיכָאֵל

42 נם (=אמר) יוקח נא" הוא כינוי לאברהם (בראשית יח, ד); "בן נמול" וכו' הוא כינוי ליצחק; "קריית חנה" הוא כינוי לירושלים (ישעיה כט, א); "תם ישראל" הוא יעקב, הנקרא "איש תם" (בראשית כה, כז).

וְבוֹלְנוּ יִבְנֶה אֶל
לְשֶׁאֲרִית יִשְׂרָאֵל
וְהָאֶרְמוֹן וְהַהֶרְאֵל
אֲשֶׁר־כֶּם

25 קְדוֹשָׁנוּ יַחֲיִינוּ
וְיִרְאָנוּ מְשִׁיחָנוּ
וּמַגְלוֹת יַפְדָּנוּ
אֲשֶׁר־כֶּם מִמְּבֹשֶׁם וּמִגְדִּיאֵל⁴³

30 שְׁלוֹם לִי וְגַם לְכֶם
וּמִכָּל צָר יִחַלְצְכֶם
וּבְשָׁלוֹם יִבְשְׂרְכֶם
אֲשֶׁר־כֶּם וְתִזְכּוּ בְנֵעָם הָאֵל

אין ספק כלל ששני השירים נכתבו בנפרד וסורגו זה בזה כאילו הם שיר דרלשוני אחד. אכן, בכ"י קיימברידג' Add. 1531, שהסדר שלנו בא בו כמעט בשלמותו, מובאות המחרוזות הערביות ברצף, כסדרן לפנינו, ואין שם זכר לשיר העברי. מצד אחר, השיר העברי מועתק בלא החלק הערבי בכ"י TS NS 140.81, משמע שהיו לו מהלכים גם בצורתו המקורית.

השיר הזה חותם את החלק הראשון של טקס הייחוד. בקונטרס הנדפס בא כאן עיטור גרפי מיוחד, המלמד שהמערכה הראשונה נסתיימה ונפתחת המערכה השנייה, זו שנקראת בפי בעל נהר מצרים "סדר היחוד" גופה. מערכה זו כולה ערבית והיא כוללת חיבור מקיף מסוג הבקשות הארוכות,⁴⁴ המספר בערבית נשגבת, מתובלת בחרוזים לרוב, "בגדולת הבורא ויחודו ונפלאותיו ורבי חסדיו עם יצוריו", ולאחריו תפלה "בלשון ערבי", "קורעת הלבבות בתחנוניה". שני הקטעים מקיפים מאוד: הראשון הוא בעל נימה הגותית, ושכחי הבורא וייחודו נאמרים בו בדברים דקים, מסוג אלה הידועים לנו מן הבקשות הספרדיות נוסח "כתר מלכות" ודומיו.⁴⁵ הוא נחתם בשורה ארוכה של פניות אל האל, שבכל אחת מהן נזכר הבורא בכינוי אחר או בסגולה אחרת שלו. על אלה נוספות עוד כעשרים

43 מבשם הוא מבני ישמעאל (בראשית כה, יד), ומגדיאל (שם לו, מג) הוא מאלופי אדום. כוונת המחבר היא לגלויות ישמעאל ואדום.

44 על הסוג הזה ראה שירמך-פליישר, תולדות, עמ' 673 ואילך, בערכו.

45 כאמור, יש להניח שבמכות הקטע הזה נקרא המעמד "תוחד". המונח מציין אצל המוסלמים עיון באופי המופשט של ייחוד האל. על השם (המוסלמי בעליל) של המעמד תִּמָּה גם לוי בכתבתו הנזכרת. הוא מציין שם "תוחד" הוא שם סורה קי"ב בקראן, שאכן עיקרה בהכרזה על ייחוד האל.

פניות, המזכירות את שבחו של משה ואת הניסים שעשה לו הבורא.⁴⁶ התפילה החותמת את החלק הזה מתחילה בהסתמכות על זכות האבות: הם נמנים בפירוט עצום בזה אחר זה, גדולים וקטנים כאחד. ליד האבות וכתובי הברית והנביאים לשמותיהם ולמניינם (כולל תרי"עשר, בפירוט) נזכרים בשמותיהם (אמנם סמוך לסוף הרשימה) גם גדעון בן יואש, שמשון בן מנוח, עתניאל בן קנז, אחיה השילוני, אהוד החוזה, נתן הנביא ובוועז. בזכות כולם מועלית תחינתם של ישראל, הדוויים בגלות אדום וישמעאל, לתשועה גדולה לגאולה שלמה וקרובה ולברכה ולהצלחה ולשלום.

בקונטרס הנדפס נחתם הטקס בתפילה לשלום המלכות: מקום שם המלך ומשנהו המתברכים בתפילה נשאר פנוי בנוסח הנדפס. כאמור, כבר הרברט לוי העיר על זהות התפילה הזאת עם התפילה המוסלמית לשלום המלכות, אלא שהתפילה הערבית שבסדר אל תוחד נחתמת במילים "בימיו ובימינו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח אכיר", כדרך תפילות "הנותן תשועה" העבריות, ולא כתפילות המוסלמיות. תפילה זו חתמה את המעמד, ואין בקונטרס סדר אל תוחד יותר מזה.

לפי הנראה לא בא הסדר לדפוס פעם נוספת. אבל הכוונה להוציאו לאור קדמה כנראה בשנה אחת להדפסתו. בשנת "מש"ש", היא תרמ"ו, יצא לאור באלכסנדריה, בבית הדפוס של פרג חיים מזרחי (שמידו יצא לאור שנה אחר כך קונטרס "סדר אל תוחד"), ספרון בשם "ישיר משה". מחברו, משה אשר ׳ן שמואל, כינס בספר הזה, כפי שנאמר בשער:

מבחר תהלות, הנאמרים במקהלות, בעדת קדושים, משמח אלהים ואנשים, עלו ובאו לאחדים, לחגים ולמועדים, וזמירות אשר קדמו שרים אחר נוגנים, בחופות חתנים, ולאבות הבנים, ונוסף הו"ד⁴⁷ סדר אל תוחד בלשון ערבי, אוצר מלא כל טוב כגן רטוב וכי'.

החיבור כולל ארבעים וארבעה דפים ויש בו שפע של שירים קצרים של משוררים מזרחיים מאוחרים, בראשם ר' ישראל נג'ארה ובסופם המלקט עצמו, בציון לחניהם הערביים ואופני נגינתם המומלצים, כמקובל בקובצי הפזמונים המאוחרים. אבל "סדר אל תוחד בלשון ערבי" לא נכלל בפרסום הזה, ואין בספר הסבר לכך. צריך להניח שתוך כדי הדפסה⁴⁸ החליט המו"ל לא לצרף מין לשאינו מינו, ולהוציא את סדר אל תוחד בקונטרס אחר, החלטה נבונה שאותה אכן הוציא אל הפועל שנה אחת לאחר מיכן.

46 כל הפניות פותחות במילית "יא". חסון, היהדות, עמ' 170, העיר על הדמיון שבין סדרת פניות זו לנוהג המוסלמי להזכיר את צ"ט השמות של אלה בתפילות. אבל המספרים אינם חופפים בדיוק ורשימת הכינויים שונה מאוד בהקשר שלנו. בכל אופן, אין ספק שהשיטה שאולה בסדר אל תוחד מעולם התפילה המוסלמי.

47 חידוד על דרך "ונוסף עוד", על פי משלי יא, כד: "יש מפזר ונוסף עוד".

48 הכרזה על הכללת סדר הייחוד בספרון מופיעה גם במבוא שהקדים המחבר לקובץ – ראה עוד להלן, הערה 58.

ה. סדר אל תוהיד בגניזת קהיר

קודם שיצא סדר אל תוהיד בדפוס, ובוודאי גם אחרי כן, שימשו את המתפללים כתבי יד שהביאו את תוכנו. אך טבעי הוא ששרידים של העתקות כאלו הגיעו גם לגניזה של קהיר, העיר שהמנהג היה (כנראה) מיוחד לה כל הימים. שרידים אלה מביאים עדויות נוספות על תוכניות המלל של המעמד, ופותחים פתח להבנת התפתחותן. חשובה במיוחד לעניין זה תרומתם של שני קונטרסים הכוללים את פרטי הטקס כמעט בשלמותם: כ"י קיימברידג' Add 1531, וכ"י פריס, אוסף כ"ח IV C 24. שני כתבי היד חדשים, אבל שניהם קדומים ממהדורת תרמ"ז של הסדר. כ"י קיימברידג' הוא בן חמישה-עשר דפים כתובים, ועוד שניים חלקים, והסדר מובא שם עד סמוך לסופו:⁴⁹ הוא נקטע מילים ספורות לפני סוף התפילה הערבית הארוכה החותמת את הסדר בקונטרס

הנדפס. אין דרך לדעת אם התפילה לשלום המלכות, שהיא סוף הטקס ממש בנוסח הנדפס, הועתקה גם היא בכתב היד בהמשך. תוכן הממצא חופף כמעט במדויק את המצוי לפנינו בנדפס, אלא שאחרי הפסקה המקראית משמות יב, א ("החודש הזה לכם") ואילך, חסרים ממנו ה"הי רצון" ופיסקת "מקדוש החודש" וכו' שלאחריו.⁵¹ שלושת הפיוטים הבאים בדפוס באים גם בכתב היד כהווייתם, אבל בשלישי ("אשריכם" וכו') אין אלא המחרוזות הערביות בלבד. השיר העברי "שדי אל מה נורא" המשולב בנדפס בשיר הערבי חסר כאן.

כ"י פריס כ"ח IV C 24 הוא קונטרס של שנים-עשר דפים, אבל החלק הכתוב שבו נגמר בדף 11 ע"א. כתב היד כלל רק את חלקו הראשון של הסדר: ה"תוהיד" הערבי גופו, למן "באסם אללה" ואילך, לא הועתק כאן. החלק הראשון חופף את הדפוס כמעט לגמרי, אבל ה"הי רצון" הבא שם חסר גם כאן: אחרי הקטע משמות יב, א, ואילך, מובא כאן מיד, בלא שום מעבר, הקטע "מקדוש החודש", בלשון זה:

49 ראה רייף, קטלוג, עמ' 279.

50 הבקשה הפילוסופית קצרה כאן יותר מן המובא בדפוס: חסר ממנה, לקראת סוף חלקה הראשון, כשיעור עמוד ורבע מן הנדפס (דף ו ע"א-ע"ב), ספק מפני גירסה אחרת ספק מחמת דילוג בין הדומות.

51 שתינה הובאו לעיל (סעיף ד) במלואן, על פי הדפוס.

מקודש החודש מקודש בזמנו מקודש כתורה מקודש כהלכה מקודש בהיכל מקודש מפי חכמים מקודש מפי תלמידים מקודש בחוצה לארץ מקודש בעזרה מקודש בבית המקדש מקודש מפי כל עם אל, מקודש מקודש מקודש. ברוך מקדש עמו ישראל אכי"ר.

מיד אחר כך מועתק "הלל הגדול" (תהלים קלו). שלושת השירים מובאים אחר כך כהווייתם הדירלשונית שבנוסח הנדפס והשאר חסר, כאמור.

דף מקונטרס שכלל את סדר אל תוחד שרד גם בכ"י פריס, אוסף כי"ח IV C 223. הוא פותח בראש הסדר, בצרור הפסוקים "כי שמחתני יי בפעליך", וממשיך בפיוט "שמחו בחודש ניסן". אחר כך מובא הקטע משמות יב, א, עד "ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים אני ה'". בצמוד אל זה, בלי "יהי רצון", מובא גם כאן הקטע "מקודש החודש", בלשון זו:

מקודש החודש מקודש. בזמנו מקודש. כהלכה מקודש. בהיכל מקודש. מפי ב"ד מקודש. מפי רבותינו מקודש. מפי תלמידים מקודש. מפי חכמים מקודש. בחוצה לארץ מקודש. בעזרה מקודש. בבית המקדש מקודש. מפי כל עם ה' מקודש. מקודש מקודש מקודש. ברוך מקדש את עמו ישראל.

אחר כך כתוב שם "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו" (תהלים קלו, א), אבל המזמור אינו מועתק. הדף נגמר באמצע הפיוט "זה אלי" ("כשבאו להר סיני" וכו'). דף מקונטרס דומה שרד בכ"י פריס, כי"ח IV C 196. הוא מביא בראשו את הכותרת "הדה ס' אל תוחד", ומתחיל במחרוזת האחרונה של "שמחו בחודש ניסן". אחר כך מובא גם שם הקטע משמות יב, א, ואילך, עד "אעשה שפטים אני ה'", ומיד אחר כך הקטע "מקודש החודש" בנוסח זה:

מקודש החודש מקודש בזמנו מקודש כתורה מקודש כהלכה מקודש בהיכל מקודש מפי בת (!) דין מקודש מפי רבותינו מקודש מפי חכמים מקודש מפי תלמידים מקודש בחוצה לארץ מקודש בעזרה מקודש בבית המקדש מקודש מפי כל עם ה' מקודש מקודש מקודש ברוך מקדש עמו ישראל [בר]חמיו.

כך הוא סדר הדברים גם בדף שנשתמר בניו יורק, כ"י בית מדרש לרבנים, אוסף אדלר 2159, דף 7. בראש הדף כתובה גם כאן הכותרת "סדר אל תוחד", והכתוב מתחיל בקטע המקראי שמות יב, א, ואילך, במילים "...הזה ויקחו להם איש שה לבית אבות" וכו'. הקטע נמשך עד פסוק י"ב ("ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים אני ה'"). מיד אחר כך באה גם שם פיסקת "מקודש החודש", בזה הלשון:

מקודש החודש מקודש. בזמנו מקודש. כתורה מקודש. כהלכה מקודש. בהיכל מקודש. מפי בית דין מקודש. מפי רבותינו מקודש. מפי חכמים מקודש. מפי התלמידים מקודש. בבית המקדש מקודש. בעזרה מקודש. בארץ ישראל

מקודש. בחוצה לארץ מקודש. בפי כל העם מקודש מקודש. ברוך המקדש עמו ישראל.

אחר כך מועתק שם תהלים קלו עד "ויוצא ישראל מתוכם כי לעולם חסדו" ושם נגמר הדף.

שני דפים מסדר הייחוד נשתמרו בקיימברידג', כ"י Add. 1559. בראש הדפים נרשמה כאן כותרת רצה בנוסח זה: "סדר אלתאוחד באלעראבי". השריד מתחיל בסטרופה העברית הראשונה של "זה אלי" ("סוד אל חי אזי חזה"), וממשיך עד סמוך לסוף "אשריכם".

שונה במידה מסוימת הסדר בהעתקה שדף ממנה שרד בכ"י TS NS 140.40. בכותרת שבראש הדף כתוב כאן "סדר אלתוחד", והדף עצמו מתחיל לקראת סוף ה"הי רצון" הידוע לנו מן הנדפס, אלא שנוסחו שונה קצת. גם פיסקת "מקודש החדוש" באה בגרסה הזאת בקיצור, כשהיא משולבת בתחינה באופן אחר. מה ששרד כאן הוא זה:

...ומכל חושך לאור⁵² כן ה' אלהינו ואלהי אבותינו עצור ומנע מגפה מנחלתך ותסיר ממנו כול מיני חולי וכול מיני מדוה וכל מיני חולאים רעים וכל מיני משחית וכל מיני דלות ואביונות ותרויח לנו פרנסתינו ושלח ברכה רוחה והצלחה בכול מעשה ידינו ואל תצריכנו לידי מתנת בשר ודם אלא לידך המלאה והרחבה העשירה והפתוחה [ויהי החדוש] הזה סוף וקץ לכל צרותינו תחילה [וראש] לפדיון נפשינו וכמו שקיבלת מפי שבעים וקנים כשהיו מקדשים את החדוש מקודש מקודש מקודש וכל העם עונים אחריהם מקודש מקודש כן תשמע מפינו ותקבלנו בתשובה שלמה לפניך וכימי צאתנו מארץ מצרים הראינו נפלאות ותגאלינו גאולת עולם אמן כן יהי רצון.

רק עכשיו בא בכתב היד הפיוט "שמחו בחודש ניסן", הפותח את הטקס בנוסח הנדפס. עם השלמתו מועתק שם הקטע משמות יב, א. הדף נפסק במילים "בעשור לחודש".

שני דפים מכתב יד שכלל את הסדר נשתמרו באוסף TS NS 103.65. אף כאן ניצב בראש הדף הכותר "סדר אלתוחד", ומועתקים בו צרור פסוקי הפתיחה "כי שמחתני יי בפעליך" ואחר כך הפיוט "שמחו בחודש ניסן" – הכול כמו בנדפס. הקטע נפסק באמצע המחזור השנייה של הפיוט הזה ("והודו בקול רם").

שלושה דפים מחוקים ביותר מן הסדר נשתמרו גם בכ"י TS NS 138.63. בראש היחידה ניכר כאן סיום השיר "זה אלי", אבל נראה שבנוסח הזה השיר היה קצר בהרבה, ונחתם במחזורות "וירסל (הנוסח בכתב היד: ויבעת) לנא אל משיח / ומן אל גלות נסתריח / ונתבשר ונפרח (בכתב היד: ונצליח) / באל מטלוב אליהו"⁵³ (בנדפס דף ד, ראש ע"א).

52 במקבילה שבדפוס: "...ומיגון לשמחה ומאבל ליו"ט" – על פי לשון ברכת הגאולה בליל הסדר. גירסת כתב היד היתה שונה בנקודה הזאת.

53 "ישלח לנו את המשיח / ונצא לחופשי מן הגלות / ונתבשר ונשמח (נ"א: ונצליח) / באליהו הנכסף".

חמש־עשרה המחרוזות הבאות בדפוס מכאן ואילך לא הועתקו.⁵⁴ אחר כך מובא שם השיר "אשריכם אשריכם אשריכם ישראל" כהווייתו בדפוס, בסירוג עם הקטע העברי "שדי אל מה נורא", ורק אחר כך הועתק "מפי אל".⁵⁵ בדף 3 ע"ב מועתקת התחלת הבקשה הערבית "באסם אללה" וכו'.

כל כתבי היד שנסקרו כאן מאוחרים יחסית, וכתובתם מזרחית טיפוסית. כולם מתעדים בלי ספק את סדר הייחוד שאנו מדברים בו, ויש מהם עדות על חיות המנהג במאות האחרונות של קיום הגניזה. גם פרטי הסדר כפי שהגיעו לידינו בדפוס מאומתים על פיהם: הם נבדלים מן המובא בקונטרס הנדפס במקומות מעטים וחסרי חשיבות.⁵⁶ אף על פי שבעל נהר מצרים רומז שרק מקצת מן הסדר הובא בדפוס, אין בכתבי היד חומרים נוספים. וכבר הערנו שכהיקף הזה מתוארים פרטי המעמד גם בכתבתו של הרברט לוי משנת 1906.

יוצא מן הכלל הזה רק ממצא אחד, השמור כעת באוסף TS NS 140.81. כתב יד זה הוא של דף אחד, והטקסט כתוב בו באותיות מרובעות רגילות.⁵⁷ הוא פותח בסוף של פיוט שאין דרך לזהותו. אחר כך כתוב בו כך: "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. אחד אלהינו גדול אדונינו קדוש ונורא שמו לעולם ועד". אחרי כן מועתק הפיוט "מפי אל... שדי אל מה נורא" לשלמה חזק. שיר זה מופיע גם ברפרטואר של סדר אל תוחד, אבל כאן הוא מובא במקורו העברי בלבד. השיר נקטע בטור 18, במילים "חי ישמע תפלתכם / ויחיש - - -". אין לדעת לאיזה צורך הועתק כתב היד הזה ואיזה מעמד ליטורגי נפקד בו. ספק אם צריך להסיק מן הפיוט "שדי אל מה נורא" המופיע בו שהוא כוון לסדר אל תוחד, אבל אם נשער שכך הוא, יוכח מזה שתוכנית המעמד היתה אחידה פחות ממה שנראה על פי שאר הממצאים.

ו. חדש וגם ישן

ספק גדול הוא אם אפשר להעלות על הדעת שמנהג התוחד נתחדש במצרים, ובקהיר דווקא, בעת החדשה, בלי קשר אל המנהג הקדום של חגיגת "ראש החודש הגדול" המתואר

54 כפי שצוין לעיל, ארבע־עשרה מתוך אלו (למן "יא אבן אדם לם תשמע" [הוי בן אדם לא תחמוד]) הן שיר בפני עצמו, ונראה גם מן הבא במקור הזה שהוא הודבק אל מה שלפניו באופן מלאכותי, מן הסתם בשלב מאוחר יותר של עיצוב הסדר.

55 סדר שני השירים האחרונים הפוך בנדפס.

56 על היעדר הקטע "יהי רצון" מכמה מכתבי היד ועל מעמד הפיסקה "מקודש החודש" ראה להלן, סעיף ו. שינויי נוסח מעניינים עולים ממקור למקור בגוף פיסקת "מקודש החודש". השמטת המשפט "מקודש בארץ ישראל" (או: "בארץ ישראל מקודש") ברוב המקורות מופלאה במיוחד, כי המעמד עצמו לא בא אלא להכריז שאין מקדשים חודשים אלא בארץ ישראל, והחודש מקודש בחוץ לארץ מכוח שכבר קודש בארץ ישראל. וברור שמי ש"תיקן" את הנוסח המקורי לא כיוון בנקודה הזאת לדעת המתקינים הראשונים.

57 כלומר לא בכתוב המזרחי המאוחר, הטיפוסי לכל שאר המקורות.

בקובץ התפילות של כנסת השאמיים בפוסטאט בראשית המאה ה"ג. כזכור, גם מי שהביא את הסדר לדפוס בראשית המאה העשרים ציין אותו כמנהג הנהוג "מזמן קדמון". העובדה שהסדר קיים גם בגלגולו האחרון בבית הכנסת, אחרי תפילת ערבית של ליל ראש חודש, ממש כפי שהיה בימי קדם, מלמדת ששני המנהגים מנהג אחד הם.⁵⁸

זיקה עקיפה של סדר אל תוֹחִיד אל הטקס הקדום מוכחת גם מן האופי הדרלשוני שלו. כפי שכבר נאמר לעיל, גם ב"קידוש" הקדמון של ליל ראש חודש ניסן שימשו קטעים עבריים וקטעים ארמיים בערבוביה. קרוב לומר שהערבית, שמעולם לא ניתנה לה דריסת רגל בתפילות ישראל התקניות, נכנסה למעמד הזה דרך הפתח הצר שנפתח בו לפנים לארמית. אמת, ב"קידוש" של ראש חודש ניסן עמדו שתי הלשונות בנפרד, העברית לחוד והארמית לחוד: האופי הדרלשוני (לכאורה) של הפזמונים בטקס המאוחר הוא פרי התפתחות ספרותית מאוחרת. בימים שבהם עוצבה תוכנית ליל התוֹחִיד כבר רבים וכן טובים הכירו וחיבבו שירים דרלשוניים, עבריים-ערביים. שירים כאלה כתב כבר ר' יהודה אלחריזי בראשית המאה ה"ג,⁵⁹ והחרו החזיקו אחריו משוררים מזרחיים רבים, ובתוך אלה משוררי תימן הגדולים. את המהלך הזה, שעל פיו ביקשו משוררים להוכיח את שליטתם בשתי לשונות ובשני עולמות של שירה, חיקו מכוני הסדר שלנו ברמה שפופה: הם לא הביאו לכאן שירים דרלשוניים ממש, אלא סירגו מחרוזות שיר עבריות בערביות, כדי להפתיע בזה את הציבור ולשעשעו. אבל ספק אם היו נוהגים כך אילמלא נשתמר בלב רבים זכר להווייה הדרלשונית של הטקס הקדום. המעמד המאוחר שמר גם על האופי העממי והנלבב של מקבילתו הקדומה: קטעי השיר שנכללו בו פשוטים, קלים ומושכים את הלב. גם מצב דברים זה ספק אם היה מתהווה בשיטה המאוחרת אילמלא היא בבואה של שיטה קדומה: סדרי "לימוד" ליליים שניתקנו במנהגים המאוחרים אופיים הפוך.

אבל הקשר ההכרחי בין שני המעמדים ניכר מנוכחותן של הקריאה בשמות יב, א-יב, ובמיוחד של פיסקת "מקודש החודש", בשניהם. בעיקר "מקודש החודש" לא היה בכדי שיופיע במעמד המאוחר, שהרי הוא לא בא להכריז על מועד תחילתו של חודש ניסן אלא להבליט את חשיבות הזמן מצד קירבתו לחג הפסח.⁶⁰ ברור שבעלי השיטה המאוחרת ביקשו לקיים כאן בכל מחיר טקסט נוסחאי רב יוקרה, שהיה במקום הזה מאז ומתמיד.⁶¹ אכן, כמעט בכל כתיב היד המתעדים את סדר הייחוד פיסקת "מקודש החודש"

58 אמנם בחומר ששרד בידינו אין עדות ברורה על קיום המעמד בצמוד לתפילת ערבית דווקא, מלבד מה שרשום לפנינו בכתבה של הרברט לוי. לדבריו הוחל באמירת הסדר מיד אחרי תפילת ערבית, עם תום הדרשה וההתרמות. אבל עדות מפורשת על מועד זה עולה גם מן המבוא שהקדים ר' משה אשר ן שמואל לספרון ישיר משה, ששם (דף ג ע"ב) הוא מצייין שהוסיף בספרו על הפיוטים שליקט "תקון ליל ר"ח ניסן בלשון ערבי שקורים אותו במצרים סדר אל תוֹחִיד, וקורים זה התקון תכף אחר ערבית בקול נעים". אמנם בגוף הספר חסר החלק הזה, כפי שצוין לעיל. שירמך-ליישר, עמ' 172 ואילך.

59 כך מוסבר גם בדברי בעל נהר מצרים שהובאו לעיל.

60 ראוי לזכור שהפיסקה שולבה גם בחגיגת "ראש החודש הגדול" של השאמיים בפוסטאט במעמד משני (ניתן לומר: מופרך), וגם שם לא נאמרה אלא מפני שבני המקום ביקשו להציב מכותו זכר

בולטת בזרותה. היא מובאת ברובם כמות שהיא, בלי שום עיגון ובלא שום זיקה אמיתית לא אל מה שלפניה ולא אל מה שלאחריה. קצת חזונים ופרנסים, ובתוך אלה גם בעלי השיטה המוצגת בקונטרס הנדפס, עשו אותה סניף לתפילת "יהי רצון" עילגת, שאותה התקינו בוודאי במיוחד כדי לשמש לה מבוא. עיינינו הרואות כי נסיונם לא צלח: הפיסקה מנקרת את העין בזרותה גם בנוסח הנדפס.⁶² אי־אפשר להעלות על הדעת שהיא הוצגה בסדר הזה מיוזמתם של עורכים מאוחרים.

שריד מימי קדם הוא בלי ספק גם בדל הברכה החותמת את פסקת "מקודש החודש" בכל הגירסאות: "ברוך מקדש עמו ישראל" (נ"א: "ברוך מקדש עמו ישראל ברחמים"; "ברוך מקדש עמו ישראל אכי"ר"), שהוא בלי ספק זכר לברכה התקנית שחתמה בימי קדם את קידושי הירחים. ההלכה הכבידה את ידה על המאוחרים: הם לא יכלו לקיים כאן את הברכה "מקדש ישראל וראשי חודשים", שההלכה המאוחרת לא גרסה את אמירתה במקום הזה, ומכל שכן את הברכה שנהגה בקצת מקומות לבלי ראש חודש ניסן, "מקדש ישראל וראש ראשי חודשים", שטיבעה לא היה בשימוש כלל; הם הביאו אותה בלא שם ובלא מלכות ועיקמו את לשונה. אבל זכר לה השאירו, ועם זה גם דרך לדור אחרון לראות בעליל את רושמו של מנהג ארץ ישראלי קדום במקום בלתי צפוי ובשעה בלתי צפויה.

לסקס קידוש החודש שנתקיים בימים שמכבר בארץ ישראל, בבית הוועד. זכר המעמדים הללו, שעליהם היתה מן הסתם גאוותם של בני ארץ ישראל בכל מקום ובכל זמן, גילגל את הפיסקה תחילה הרחק אל מחוץ למקומה הראוי, ואחר כך הרחק אל מעבר לזמנה הטבעי. מתפללים מאוחרים התרפקו על שרידי מנהג שהזכירו את תפארת העבר.

62 מופלא הוא שבשום שלב לא עלה על הדעת להשמיט את הפיסקה כליל. בכל החומר הרב יחסית המתעד את סדרי ליל התוחד אין היא חסרה אלא במקור אחד, הוא כ"י קיימברידג' Add. 1531. היא ממועטת (אבל במהלך משני ומאוחר מאוד!) במקור נוסף: כ"י TS NS 140.40.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אסף, קינות
ש' אסף, "קינות על פטירתם של גדולי ישראל", מנחה ליהודה, ספר יובל לכבוד הרב י"ל זלוטניק, בעריכת ש' אסף ואחרים, ירושלים תש"י, עמ' 162-169.
- דוידסון, אוצר
י' דוידסון, אוצר השירה והפיוט, א-ד, ניו יורק 1933-1924.
- וידר, למאמר
נ' וידר, "למאמר ראש חודשים", תרביץ כח (תשכ"ט), עמ' 92.
- חסון, היהדות
J. Hassoun, "The Traditional Jewry of the Hāra", *The Jews of Egypt*, ed. S. Shamir, Boulder & London 1987.
- חסון, כרוניקות
—, "Chroniques de la vie quotidienne", *Les Juifs du Nil*, ed. J. Hassoun, Paris 1981, pp. 153-154.
- ישיב משה
ספר ישיב משה, ליקט משה אשרן שמואל, אלכסנדריה תרמ"ו.
- לוי, אל תוהיד
H. Loewe, "Seder Altauhid, a Jewish Ceremony Held in Cairo on Rosh Hodesh Nisan", *The Jewish Chronicle*, April 20, 1906, pp. 14-15.
- מרמרשטיין, נספחים
א' מרמרשטיין, "נספחים למאמרי קידוש ירחים דרבי פנחס", הצופה לחכמת ישראל ו (תרפ"ב), עמ' 46-59.
- מרמרשטיין, קידוש
—, "קידוש ירחים דרבי פנחס", הצופה לחכמת ישראל ה (תרפ"א), עמ' 225-255.
- נהר מצרים
רפאל אהרןן שמעון, נהר מצרים, והוא אספת וקבוצת כל מנהגי דינים של עובי מצרים יע"א על כל חלקי שולחן ערוך, נא אמן שנת יגד"ל תורה (התרס"ח).
- פליישר, בירורים
ע' פליישר, "בירורים בבעיית ייעודם הליטורגי של פיוטי קידוש ירחים", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 337-363.
- פליישר, חדשות
—, "חדשות לעניין ראש חודשים", מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף היינמן, בעריכת ע' פליישר וי"י פטוחובסקי, ירושלים תשמ"א, עמ' קיא-קלב.
- פליישר, חקרי
—, "חקרי פיוט ושירה", תרביץ לט (תשל"ל), עמ' 19-38.
- פליישר, לסדרי
—, "לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ ישראל בפוסטאט בראשית המאה השלוש עשרה", אסופות ז (תשנ"ג), עמ' ריז-רס.
- פליישר, עוד לעניין
—, "עוד לעניין ראש חודשים", סידרא ז (תש"ן), עמ' 49-65.
- פליישר, ראש
—, "ראש חודשים", תרביץ לו (תשכ"ח), עמ' 265-278.
- פליישר, תפילה
—, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.
- פרידמן, התנגדות
מ"ע פרידמן, "התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ ישראלים בשאלות ותשובות שמן הגניזה", כנסת עזרא, בעריכת ש' אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 69-102.
- פרידמן, מחלוקת
—, "מחלוקת לשם שמים – עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו", תעודה י (תשנ"ו), עמ' 243-298.
- רייף, קטלוג
S.C. Reif, *Hebrew Manuscripts at Cambridge University Library*, Cambridge 1977.
- שירמן-פליישר, תולדות
ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ערך, השלים וליווה בהערות, ע' פליישר, ירושלים תשנ"ז.